

Dr. Csehák Kálmán

GRÓF TELEKI PÁL – AZ EMBER, A TUDÓS, A POLITIKUS

Teleki Pál gróf jellemét, világnézetét, emberi és politikusi arculatát származása, neveltetése és az a korszak alakította ki, amelyben élt és tevékenykedett. Ha illik rá, hogy életét az ellentmondások jellemezték, akkor ennek legfőbb okai az első világháború borzalmaiban és a trianoni békediktátum okozta traumában keresendők. Ezért ahhoz, hogy megértsük életét és személyes tragédiáját, ismernünk kell azt a borzalmas élményt, amelyet a trianoni békediktátum okozott a magyar népnek és személyesen Telekinek. Trianon után Magyarország még a korábnál is jobban kényszerpályára került, mozgástere pedig szinte teljesen leszűkült. Ez Teleki tevékenységének is keretet szabott.

A trianoni békediktátum következtében a történelmi Magyarország területe, ha nem számoljuk hozzá Horvát-Szlavónországot, egyharmadára csökkent, hisz csupán Romániában tízezernyi négyzetkilométerrel nagyobb területet csatoltak belőle, mint amekkora a trianoni Magyarország lett (103 ezer négyzetkilométer, szemben a 93 ezer négyzetkilométerrel). Emellett a magyar nép egyharmada, mintegy 3,3 millió fő nemzeti kisebbségként a szomszédos országok másodrangú alattvalójává vált.

A trianoni határok meghúzása olyan helyzetet teremtett, hogy a magyar politikusok, közéleti személyiségek és a köznép fiai is joggal állíthatták: Magyarország minden oldalról önmagával határos. A környező országok politikusai és közvéleményformálói pedig „nemzetállamaikra” nézve a legnagyobb veszedelmet abban látták, hogy határaik mentén megbízhatatlan, nemzetidegen, azaz magyar emberek élnek. Tettek is annak érdekében, hogy változtatásnak ezen a helyzeten. Igyekeztek a lehető leggyorsabban megszabadulni az elcsatolt területeken élő magyar értelmiségiektől. Mintegy 350–400 ezer ember azonnal a trianoni Magyarország területére volt kénytelen távozni. A későbbiek során pedig megakadályozták az új magyar értelmiségiek kinevelését. Elbocsátották a magyar tisztviselőket, a tanítókat, tanárokat nagy részét szintén, a hivatalokba pedig bevezették az államnyelvet. A magyar középiskolai hálózatot csaknem teljesen leépítették, beszüntették a magyar tanítóképzést, fokozatosan csökkentették a négyosztályos magyar iskolák és tagozatok számát, az 5–6. osztályokban többnyire csak államnyelven folyt a tanítás. A magyaroktól és a németektől kezdetben a választójogot is megvonták. Jugoszláviában pl. nem vehettek részt az alkotmányozó nemzetgyűlési választásokon. Bevezették a névelemzést, és csak azt ismerték el magyarnak, akinek kifogástalanul magyar hangzású volt a családneve. A nevük miatt nem magyarnak nyilvánított

gyermek nem járhattak magyar iskolába. A földreformból is kirekesztették a magyarokat és a németeket, később a szlovákokat is. A főleg magyar földbirtokosoktól elvett földet a szerb „dobrovolyácok” között osztották szét, a zömmel magyar uradalmi cselédek és földmunkások pedig munka és megélhetési lehetőség nélkül maradtak. És még sorolhatnánk a sérelmeket, amelyeket a kisebbségbe kényszerült emberek kénytelenek voltak elszenvedni az anyagi, szellemi, nyelvi prosperitás hiánya miatt.

Magyarország gazdaságilag majdnem kilátástalan helyzetbe került, mert gyáriparát és közlekedését szinte teljesen megbénították. Amellett hatalmas jóvátétel fizetésére kötelezték. Kultúrkincesinek egy részét elrabolták.

A megszálló románok elvitték a budapesti Magyar Országos Levéltárból a Belügyminisztérium reselvált és elnöki iratainak nagy részét, semmibe véve a proveniencia (a keletkezési hely) elvét. Serbescu román tábornok a Nemzeti Múzeum kincseinek jelentős részét is el akarta vinni, de ebbéli szándékában megakadályozta őt Harry Hill Bandholtz amerikai tábornok, a Szövetséges Katonai Bizottság soros elnöke.

Az elcsatolt területekről a trianoni határok közé szorított Magyarországra menekült sok ezer ember, főleg értelmiségi, évek hosszú során át a kitoloncolást szolgáló vasúti kocsikban tengette életét.

A hatalom ezeket a tényeket és körülményeket is, Magyarországon csakúgy, mint a szomszédos országokban, az ellentétek még nagyobb elmélyítésével, a nacionalizmusok féktelen szításával saját hasznára igyekezett kamatoztatni. Ez a nacionalista gyűlölet – amely felváltotta a XIX. századi liberalizmust – az első világháború legveszedelmesebb terméke.

Bliss tábornok, a párizsi béketárgyalások amerikai delegációjának tagja már 1919. január 16-án kelt magánlevelében így kesereg a Közép- és Kelet-Európában teremtetett helyzet felett: „A gyermek nemzetek, amelyeket kreáltunk, már a bölcsőben agyarakat és karmokat növesztettek maguknak, és még mielőtt járnai tudnának, törökért üvöltének, hogy elvághassák a szomszédos bölcsőkben levők torkát” – idézi Galántai József Bliss tábornok szavait.

A magyar politikusok erőfeszítései kapcsán, hogy a magyar népnek is legyen a nemzeti önrendelkezési joga, Charles á Court Remington Bostonban 1922-ben megjelent naplójából Frank Tibor ezeket a mondatokat idézi: „Szívszaggató, hogy valamennyi magyar mennyire bízik Anglia (és Amerika – F. T.) legendás pártatlanságában és a dolgok helyreállítására való készségében. Azt mondom nekik, hogy a mi embertömegeinket túlságosan is lekötik olyan ügyek, amelyek fontosabbak annál, hogy a kis Magyarország miatt aggódjanak, és hogy biztos vagyok benne, hogy a hivatalos körökön kívül kevesen vannak tisztában az őket érintő intézkedések mértékével, s mindazzal, ami ebből következik.”

Az egyik érv, amire a trianoni békediktátum megteremtői hivatkoztak, az volt, hogy Magyarországon 1918-ig nagyon elnyomták a nem magyar nemzetiségűeket. Erre a vádra Kosáry Domokos a következő választ adja: „A történelmi Magyarország sem volt annyira rossz, mint ahogy azt bizonyos kritikussai állították. Jászi Oszkár, aki 1912-ben igen éles kritikáját adta Magyarországnemzetiségi politikájának, 1947-ben Budapestre látogatott, s kijelentette, hogy az, amit ők olyan élesen kritizáltak, lényegesen jobb volt, mint amit azóta tapasztalt ezen a tájon.”

Trianon kapcsán Miloš Crnjanski egyik írásában, a többi között, így vélekedik: „Hallatlan, sose látott dolog, ami Magyarországgal történt . . . Elvették tőle legszebb vidékeit, annyi millió magyart . . .” Sava Babić is ennek függvényében látja a magyar bel- és külpolitika irányvételét az első világháború után, amikor ezt írja: „. . . az új Magyarország politikája, mely kénytelen volt ezt a megoldást elfogadni (a trianoni békediktátumot – Cs. K.), csakúgy mint a kultúra, nehezen gyógyította a mély és fájó sebeket. Ezért is volt ez a rezsím jobboldali, s ezért viszonyult szomszédaihoz revansista módra”. Sava Babić azt is megállapította egy alkalommal, hogy műfordítóként azt tapasztalja: a XX. század kilencvenes éveiben nagyon megnőtt a szerb értelmiségiek, különösen a fiatalok érdeklődése a magyar irodalom iránt. Ez annak is köszönhető, hogy az elvesztett négy háború és a szerb nép megpróbáltatásai folytán kezdik jobban megérteni, mit jelentett a magyaroknak Trianon.

A kisantant országai és Magyarország között rossz volt a viszony, és megszűnt szinte minden kapcsolat. Crnjanski ezt így jellemzi: „Semmi sem olyan leverő, mint amikor a határon átlépve azt látja az ember, milyen keveset tud az egyik országról, az egyik fővárosról a másiktól . . .”

Teleki Pál gróf emberként, tudósként, de politikusként sem akarta ezt a bezárkózást és a másság el nem fogadását. Ez Magyarország érdekeivel is ellenkezett volna. De politikusként a bel- és külpolitika alakításakor figyelembe kellett vennie az országban uralkodó – Trianon okozta – köz- és politikai hangulatot. Ez a fő oka annak, hogy a revízió híve volt. Ebbéli politikai elkötelezettségét fokozta az a körülmény is, hogy 1919-től 1921-ig hiába igyekezett közeledni Romániához, majd Csehszlovákiához azzal a szándékkal, hogy találjanak mindenkinek számára elfogadható megoldást a magyar kérdésre.

Bethlen Istvánnak, Bánffy Miklósnak és Teleki Pálnak volt egy nem sokat emlegetett politikai elképzelése a román–magyar és ezen belül az erdélyi kérdés megoldására. Többször is felvetették a magyar–román perszonálunió gondolatát azzal, hogy a román uralkodót elismernék magyar királynak, s ezzel lényegesen javulna az Erdélyben és a Partiumban élő kétfélmilliónyi magyar helyzete. Román részről ez a gondolat nem talált támogatásra. A három erdélyi származású magyar politikus terve arra a sorsra jutott, mint az az 1920-as francia elképzelés, hogy ki kell alakítani egy lengyel–magyar–román blokkot, amely egyrészt elősegítené a francia nagytőke beáramlását ebbe a térségbe, másrészt betöltené a védőbástya szerepét Szovjet–Oroszországgal szemben. Mivel ez az elképzelés meghiúsult, Franciaország a Jugoszláviát, Romániát és Csehszlovákiát kisantantba tömörítő szövetséget igyekezett alkalmassá tenni erre a feladatra. A kisantant pedig – Romsics Ignác megfogalmazásában – „olyan szövetségi szerződést kötött, amelynek egyetlen célja Magyarország sakkban tartása és egymás kölcsönös megsegítése volt nem provokált magyar támadás esetén”. Magyarország viszont önmagát sem tudta volna megvédeni, nemhogy támadjon, mert a békeszerződés egyik rendelkezése folytán csak 35 000 fős zsoldos hadsereget tarthatott nehézfegyverzet és légierő nélkül.

Ezek a tények is hozzájárultak ahhoz, hogy Teleki a revízió híve legyen. De ő a revíziót nem erőszak alkalmazásával, hanem a nagyhatalmak, elsősorban Nagy-Britannia, az Amerikai Egyesült Államok, Franciaország és Olaszország segítségével, a szomszédos érintett országok közreműködésével, tárgyalásos úton szerette volna megvalósítani.

Földrajztudós lévén, Teleki a párizsi béketárgyalásokra elkészítette csapattal a történelmi Magyarország etnikai, vízrajzi, gazdasági stb. térképeit, hogy a magyar delegáció tagjaként, hiteles adatokat adjon Apponyi Albert grófnak, a magyar delegáció vezetőjének, valamint a nagyhatalmak képviselőinek a kezébe, akiknek módjukban állt volna, hogy az etnikailag is nagyon tarka Kárpát-medencében a lehető legigazságosabb, a többi között az etnikai elveket is figyelembe vevő határokat húzzanak. Erőfeszítései hiábavalónak bizonyultak.

Ezek után kíséreljük meg főbb vonásokban vázolni Teleki gróf politikusi életútját 1919-től 1941. április 3-áig.

1919-ben csatlakozott a Horthy Miklós vezette nemzeti ellenforradalmi mozgalomhoz. Ő lett a gróf Károlyi Gyula vezette kormány külügyminisztere, Horthy pedig a hadügyi tárcát vezette. Teleki, a politikus, az elnöklete alatt álló Keresztény Nemzeti Pártot beolvasztotta a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjába, hogy szélesebb bázist biztosítson a kormánynak. Külügyminiszterként az önálló magyar külügyi apparátus kiépítésén is fáradozott. Máig kövendő elveket állított a diplomata és a külügyi tisztviselők elé.

1920-ban nemzetgyűlési képviselővé választották, 1920 júliusától 1921 áprilisáig miniszterelnökként tevékenykedett, de egy ideig a külügyi tárcát is vezette. Időközben Horthy Miklós Magyarország kormányzója lett. Jogköre megközelítette a király mint uralkodó jogkörét. Magyarország továbbra is királyság maradt.

Teleki politikusként is, emberként is szemben állt a hagyományos konzervatív jobboldaliakkal, különösen a jobboldali radikálisokkal és különítményekkel. Legfőbb feladatának a jogrend megteremtését tartotta, és ezen a téren jelentős eredményeket ért el. 1920 novemberében a rendőrség és a katonaság bevonásával felszámolta a fehérterrorista különítményesek budapesti központját, majd felfüggesztette a szélsőségesen nacionalista Ébredő Magyarok Egyesületét.

Miniszterelnökként a szociális békét is igyekezett megteremteni a nagyon súlyos gazdasági gondokkal küszködő országban. Ennek érdekében szorgalmazta, hogy az országgyűlés hozza meg a méreteiben szerény eredményt biztosító földreformtörvényt.

Teleki Pál önérzetes ember volt. Ezt jól példázza a franciákkal szembeni magatartása még a szegedi időkből. Ezt ő maga így fogalmazta meg: „Szegeden a franciák lépten-nyomon azt kérdezték tőlünk egyes polgárok felől: francia-barát vagy németbarát-e az illető? Egy idő múlva meguntam ezt a kérdezősködést, és azt mondtam: ha Magyarországon tisztességes emberrel akarnak beszélni, s remélem ezt akarják, akkor »magyarbarátokat« keressenek.”

Viszont az is tény, hogy az ő miniszterelnökségé alatt hozta meg a nemzetgyűlés a numerus clausust olyan formában, hogy az nemzetiségi megszorításokat is tartalmazott. E törvény alapján a főiskolákra és egyetemekre, hogy elkerüljék a túlképzést, csak meghatározott számú hallgatót vehettek fel, ami abban az időben elkerülhetetlen intézkedés volt. A bajt az okozta, hogy a törvény megsabta: ez a felvétel nemzetiségi hovatartozás szerint számarányos legyen. A törvény legjobban a zsidókat sújtotta, mert ők az összlakossághoz mért számarányukhoz képest addig sokkal több hallgatót küldtek az egyetemekre és főiskolákra – az összhallgatók egyötödét – mint pl. a magyarok és a többiek. Ez a törvény 1928-ig volt érvényben.

Teleki első miniszterelnöki pályafutása az 1921 áprilisában lezajlott első királypuccs miatt ért véget. IV. Károly kisszámú hívei segítségével megkísérelte visszaszerezni a magyar trónt, de ezt Horthy kormányzó megakadályozta. Tette ezt saját érdekében, de az ország érdekében is, mert a Habsburgok magyarországi hatalmának visszaállítását a nagyhatalmak is meg a kisantant országai is nagyon rosszállólag fogadták volna. Ez utóbbiak Magyarország katonai megszállását is fontolgatták. Teleki e kérdésben nem tudott egyértelműen állást foglalni, ezért lemondott. Horthy viszont a második királypuccs-kísérletet is meghiúsította, majd 1921 áprilisában gróf Bethlen Istvánt bízta meg kormányalakítással.

Bethlen, alapjában véve, folytatta Teleki politikai irányvonalát a jogrend kiépítése, az ország bel- és külpolitikai konszolidálása tekintetében. Ennek eredményeként 1919 és 1944 között olyan kormányzati rendszer épült ki Magyarországon, amelyet Romsics Ignác „korlátozott – vagyis autoritatív elemeket is tartalmazó – parlamentarizmusnak . . .” nevez.

Lemondása után Teleki, bár nem vonult teljesen vissza a politikából, ideje legjavát az egyetemi oktatásnak, a tudományos kutatásoknak és a társadalmi tevékenységeknek szentelte egészen az 1930-as évek második feléig. Különösen az ifjúság nevelésében komoly szerepet vállaló cserkészmozgalomban kifejtett tevékenysége volt nagyobb társadalmi horderejű. Az a körülmény, hogy ő volt Magyarország „főcserkésze”, angolszász orientációjáról is tanúskodik.

Teleki újszólván mindenben támogatta utódját, Bethlen Istvánt az ország bel- és külpolitikájának, gazdaságának, közoktatásának, kultúrájának a konszolidálásáért kifejtett erőfeszítéseiben.

Üdvözölte a magyar–jugoszláv közeledés gondolatát 1925–26-ban és az erre irányuló erőfeszítéseket. Horthy Miklós kormányzó 1926-ban Mohácson, a mohácsi csata négy századik évfordulóján tartott beszédében meleg hangon szólt a magyar–szerb együttműködésről, közös harcukról a közös ellenség ellen. Teleki 1941. április 3-án írt búcsúlevelében erre a beszédére emlékeztette Horthyt.

A jugoszláv–magyar tárgyalások 1926-ban eredménytelenül fejeződtek be, mert mindkét fél mereven kitarzott álláspontja mellett. Ez viszont kedvezett az olasz–magyar viszony alakulásának. 1927. április 5-én Rómában alá is írták Olaszország és Magyarország barátsági szerződését, amely, különösen Olaszország részéről, Jugoszlávia ellen irányult, Magyarország számára pedig megnyitotta az aktívabb külpolitika folytatásának a lehetőségét. Bethlen Rómában vetette fel első ízben nyíltan a területi revízió kérdését. Kijelentette: „Amíg a cseh határ 30 kilométerre van Budapeستől”, addig Magyarország „nem akcióképes.” Mussolini helyesléssel fogadta ezt az érvelést.

A trianoni határok kérdése 1927–28-ban a világsajtóban is nyilvánosságot kapott, főleg Lord Rothermere angol sajtómágnás jóvoltából. Szerinte a jelenlegi helyzet veszélyezteti Közép-Európa stabilitását. Ezért felül kell bírálni a trianoni békét, és változtatni kell a határokon. Még térképeket is közölt arról, mely területeket kell visszacsatolni Magyarországhoz.

A nagy nemzetközi sajtóháborún kívül ekkor semmi más nem történt, mert az angol parlament alsó- és felsőházában akadtak ugyan szép számmal olyan képviselők, akik támogatták a revízió gondolatát, de maga a kormány nem volt hajlandó semmit sem tenni ebben a kérdésben, meg Magyarországon is túl-

súlyban voltak azok az erők, amelyek a történelmi Magyarország visszaállításával tudták csak elképzelni a revíziót. Mondhatnánk azt is, hogy a „Mindent vissza!” volt akkor a legtöbbször hangoztatott jelszó, bár a közélet, sőt a politikusok józanabbul gondolkodó része tudta, hogy ez az óhaj nem valósítható meg.

Amikor bekövetkezett a nagy világgazdasági válság, amely Magyarországot 1931-től kezdte jobban sújtani, a revízió kérdése egy időre lekerült a politikai élet porondjáról. Bethlen István gróf és kormánya nem tudta kezelni a gazdasági válságot, és lemondásra kényszerült.

Utóda, a Károlyi Gyula gróf vezette kormány népszerűtlen intézkedésekkel igyekezett úrrá lenni a helyzeten, sikertelenül, és 1932 szeptemberében lemondott. Ekkor Gömbös Gyula alakított kormányt, aki 95 pontban fejtette ki Nemzeti Munkatervét, amellyel meg akarta oldani a gazdasági válságot, a bel- és külpolitikát pedig új alapokra helyezni. Elindította azt a folyamatot, amely az országot gazdaságilag is meg politikailag is egyre jobban a fasiszta Olaszországhoz és a nemzeti szocialista Németországhoz kötötte. Kezére játszott, hogy 1934-től enyhült a gazdasági, különösen a mezőgazdasági válság, amit arra igyekezett kihasználni, hogy politikai ellenfeleit kiszorítva a hatalomból kiépíthesse egyeduralmát. Mussolini volt a mintaképe. A revízió kérdését is napirendre tűzte. Mielőtt 1936 októberében meghalt, politikai vereséget szenvedett, mert megerősödtek az ellenzéki pártok és mozgalmak. Különösen a Márciusi Front és a népi mozgalom megerősödése volt jelentős mozzanat, mert felvetette a választójog és a szabadságjogok kérdését. Komoly veszélyt jelentett viszont a szélsőjobboldali csoportok, a nyilasok és a nemzetiszocialisták megjelenése a politikai porondon, akik különösen Szálasi Ferenc köré tömörültek. A Darányi Kálmán, majd az Imrédy Béla vezette kormányok idején Magyarország egyre jobban a náci Németország büvkörébe került.

*

Az 1930-as évek második felében a nemzetközi helyzet háborús konfliktusok veszélyétől volt terhes. Ezért a magyar diplomácia lázasan dolgozott azon, hogy megegyezés szülessen Magyarország és a kivant országai között a fegyverkezési egyenjogúságnak és a nemzeti kisebbségek helyzetének a kérdésében. Az erőfeszítéseket bizonyos siker koronázta, mert 1938. augusztus 22-én Bledben aláírták az e kérdésekről szóló egyezményt egyrészt Magyarország, másrészt Jugoszlávia, Csehszlovákia és Románia között. Ezt követően megindult a magyar honvédség létszámának és tüzérezredjének a jelentős növelése. Megindult a fegyvergyártás, valamint a fegyvervásárlás, elsősorban Német- és Olaszországból, tehát a tengelyhatalmaktól (Berlin–Róma-tengely).

A Gömbös Gyula, majd Darányi Kálmán és végül Imrédy Béla kormányfők által fémjelzett bel- és külpolitika nem felelt meg az ország érdekeinek, mert felemás és félresikerült reformjaikkal, intézkedéseikkel egyre jobban valószínűsítették, hogy az ország fasizálódik. Ezért olyan ember kellett a kormány élére, aki képes államférfiként cselekedni, bel- és külpolitikai téren is tud iránymutatást adni.

Téleki Pál vallás- és közoktatásügyi miniszterként eredményesen dolgozott az 1938. május 14-én megalakult Imrédy Béla vezette kormányban. Az első zsidótörvény meghozatala ellen azonban nem emelte fel a szavát, sem akkor, amikor még a parlament tárgyalta Darányi Kálmán miniszterelnökködése

idején, de akkor sem, amikor a parlament meghozta, és ő maga is a kormány tagja volt. Pedig a törvénytervezet nagy vitát váltott ki. Gróf Bethlen István még 1938. február 10-én ellenezte a képviselőházban, hogy a zsidókérdést német mintára oldják meg. A demokratikus erők, valamint a keresztény magyar értelmiségiek: írók, művészek és tudósok felemelték szavukat a törvénytervezet ellen. Ötvenkilenc közismert ember – köztük olyan kiválóságok is, mint Bartók Béla, Kodály Zoltán, Móricz Zsigmond és mások – kiáltványban tiltakoztak a törvény meghozatala ellen, de hiába. Az 1938. május 29-én kihirdetett első zsidótörvény rendelkezései szerint a zsidók aránya a legtöbb értelmiségi pályán nem haladhatta meg a 20%-ot, viszont zsidónak minősítettek minden izraelita vallású egyént. Ezek száma az összlakosság 5%-át tette. A szélsőjobb sokallta a 20%-ot, és követelte, hogy csak számarányukhoz mérten dolgozhassanak zsidók értelmiségi pályán.

Teleki kormánytagként viszont megakadályozta Imrédy kormányfőnek azt a szándékát, hogy olyan törvénytervezetet terjesszen a parlament elé, amely a legfelső törvényhozó testületet kirekesztette volna a törvényhozásból, s ezzel lehetővé tette volna a rendeleti úton való kormányzást. A kormányzó felmentette Imrédyt, és 1939. február 16-án Teleki Pált nevezte ki miniszterelnökké.

Az elvárások nagyok voltak Telekivel szemben. Meg kellett fékeznie a nyilasokat, lazítania kellett a német szorításon, csökkentenie kellett a Németország iránti elkötelezettséget, távol kellett tartania Magyarországot egy esetleges háborútól, de folytatnia kellett a békés eszközökkel folyó revíziós politikát. A keze viszont meg volt kötve a kényszerpályára és a beszűkült mozgástér miatt. A náci Németország támogatta a magyarországi szélsőjobboldali erőket, a magyar szélsőséges nacionalistákat, a nyilasokat és a magyarországi német nácikat. Külön nehézséget okozott neki, hogy a haderőre és a vezérkari főnökökre – Horthy akaratából kifolyólag – a kormánynak nem volt befolyása, ellenőrzési joga.

Teleki azokra a politikai erőkre és politikusokra igyekezett támaszkodni, akik náciellenesek voltak, lazítani akartak a német szorításon, és jó viszonyt akartak az angolszász hatalmakkal. Ezen a téren is nehézségekbe ütközött, mert ezek a hatalmak továbbra sem tanúsítottak Magyarország irányába fogadókészséget: Teleki kormányzata alatt sem. Pedig a londoni magyar követ, Barcza György jó kapcsolatokat épített ki angol politikai körökben. Az angol kormány érdektelenségén nem tudott változtatni.

Teleki konzervatív politikus volt, de tudta, hogy az országot csak reformok útján lehet eredményesen kormányozni. Ezen a téren a keresztény szociális korporációkra támaszkodott. Kovrik Béla szociológus professzort azért juttatta kormányzati pozícióba, hogy megvalósíthassa a társadalmi reformokat. Támogatta Magyar Zoltán professzornak és munkatársainak a magyar közigazgatás korszerűsítésére irányuló törekvéseit. Nem mert viszont vállalni a demokratikus földreform megvalósítását. Ezen a téren csupán a lassú változásokat tudta elfogadni és támogatni. Bevezette a mezőgazdasági özvegyi nyugdíjat, a sokgyermekes családok támogatására létrehozta az Országos Nép- és Családvédelmi Alapot (ONCSA), támogatta a falukutatást, a tehetséges szegényparaszt- és munkásifjak továbbtanulását.

Politikájának egyik sarkalatos kérdése a szélsőjobboddallal szembeni minél eredményesebb fellépés volt. Ennek érdekében újjászervezte a kormánypartot,

amelynek a Magyar Élet Pártja (MÉP) nevet adta. A nyilaskeresztes párt beállításával és 30 nyilas pártvezető internálásával pedig azt a célt akarta elérni, hogy minél jobban távol tarítsa az országot a náci Németország befolyásától, és gátat vessen a náci, tehát a szélsőségesen nacionalista orientációnak.

Az országgyarapításról nem mondott le. Az első bécsi döntés meghozatalában Telekinek – bár kormánytag volt – nem volt közvetlenebb szerepe. Viszont amikor Hitler 1939 tavaszán, megszegve az 1938 őszi megkötött müncheni egyezményt, megszállta Csehországot, Josef Tiso pedig kinyilvánította Szlovákia függetlenségét, a magyar csapatokat mint miniszterelnök – Horthy és a vezérkar közreműködésével – bevonultatta Kárpátaljára. Ezzel létrejött a magyar–lengyel határ.

Teleki érdeméért könyvelték el Kárpátalja „önerőből” történt visszacsatolását. Ezért tekintélye és befolyása még jobban megnőtt. Ennek, valamint a belpolitikai és gazdasági helyzet javulásának tulajdonítható, hogy az 1939. májusi titkos képviselőházi választásokon a MÉP megszerezte a képviselői helyek 70%-át. Míg a baloldali és a konzervatív ellenzék meggyengült, addig a szélsőjobboldal jelentősen előretört, és megszerezte a mandátumok 19%-át. Ez figyelmeztetés volt Telekinek, hogy kormányát nem a baloldal, hanem a náci Németország támogatja szélsőjobboldal fenyegeti. Úgy ítélte meg, hogy adminisztratív eszközökkel nem tudja visszaszorítani a szélsőjobboldalt. Más kiutat nem talált, mint hogy a második zsidótörvény meghozatalával – amelyet 1939. május 5-én hirdettek ki – „kifogja a szelet demagógiájuk vitorláiból”. Tévedett. Az eredmény az lett, hogy 60 000 ember megélhetési lehetőség nélkül maradt, az értelmiségi pályákon dolgozó zsidók száma a korábbi igen magas 20%-os kvótáról hat százalékra csökkent.

Ez a zsidótörvény már kollektíve sújtotta a zsidóságot, bár ekkor még csak a szegényebbek érezték meg ennek minden hátrányát.

Hitler Csehszlovákiával kapcsolatban még a müncheni négyhatalmi egyezmény megkötése előtt azt ajánlotta Horthynak és a magyar kormánynak, hogy Magyarország indítson katonai támadást Csehszlovákia ellen, Németország pedig azonnal csatlakozik a katonai akcióhoz, és elfoglalja Csehországot a Szudéta-vidékkel együtt, Magyarország pedig visszacsatolhatja az egész Felvidéket, azaz Csehszlovákia szlovák részét. Horthy elutasította ezt a javaslatot, mert Imrédy Béla miniszterelnök és Kánya Kálmán külügyminiszter 1938 júliusában Rómában nem kapott ígéretet az olasz kormánytól, hogy a Magyarország és Csehszlovákia közötti háború esetén Olaszország megakadályozza Jugoszláviát abban, hogy beavatkozzon ebbe a háborúba. Viszont vagy nem tudott arról, hogy Hermann Göring porosz miniszterelnök és Pál jugoszláv régensherceg 1938. szeptember 6-án titokban találkoztak, és megegyeztek, hogy Jugoszlávia nem avatkozik be a csehszlovák–német konfliktusba, sőt Magyarország ellen sem lép fel, ha az megtámadja Csehszlovákiát, vagy ezt a titkos megállapodást nem találta elegendő garanciának arra, hogy nem éri meglepetés. Az akkori magyar magatartás volt az oka annak, hogy Münchenben nem esett szó és így döntés sem született a magyar területi követelésekről. Ez a körülmény tette lehetővé, hogy Németország és Olaszország döntőbírói minőségben meghozza az első bécsi döntést, amelynek értelmében északon Magyarországhoz csatolták a magyarlakta területek keskeny sávját.

A náci Németország részéről Lengyelország esetében is elhangzott egy ajánlat Teleki Pál miniszterelnökösködése idején. Történt ez akkor, amikor Hitler Lengyelország lerohanására készült. Hitler azzal a javaslattal fordult a magyar kormányhoz, hogy engedélyezze: a német haderő Lengyelország ellen magyar területen át vonuljon fel. Ennek ellenében Magyarország megkapja az egész tiszai Szlovákiát. Teleki határozott nemet mondott Hitlernek. Tette ezt egyrészt azért, mert nem bízott Hitler adott szavában, de a hitleri Németország végső győzelmében sem, másrészt azért, mert kötelezte erre az évszázadokon át tartó lengyel–magyar barátság, amit nem árulhatott el, de Nagy-Britanniával sem akart konfrontálódni, és a fegyveres semlegességet is meg akarta őrizni.

Titokban magyar légiót is szervezett és küldött Lengyelország megsegítésére. Amikor pedig a német, majd a szovjet csapatok következtében Lengyelország nem kerülhette el a teljes katonai vereséget, megnyitotta a lengyel menekültek előtt a lengyel–magyar határt. Mintegy 130–140 ezer lengyel, főleg katona menekült ekkor Magyarországra. Ezek többsége Jugoszlávián keresztül Nagy-Britanniába távozott folytatni a németek elleni harcot, kisebbik része Magyarországon maradt.

Hitler Teleki NEM-jére a fegyver- és hadianyag-szállítások leállításával válaszolt. Ezzel jelentősen megnehezítette Teleki stratégiáját, melynek lényege a fegyveres semlegesség volt.

Teleki a szlovák kormány kérését is elutasította, hogy magyar területen vonulathassa fel hadereje egy részét Lengyelország ellen. Sőt kijelentette, „hogy a magyar kormány az esetleges szlovák eljárást támadó hadicselekménynek tekintené, és erre ennek megfelelően reagálna” – tudjuk meg a budapesti német követ 1939. szeptember 11-én kelt táviratából.

*

A háború kitörése után Teleki továbbra is arra törekedett, hogy Magyarországot távol tartsa a nagyhatalmak fegyveres konfliktusától. Erdély birtoklásáért viszont még a háborút is kész volt megkockáztatni Románia ellen, miután az 1940-ben felmondta Nagy-Britannia (és Franciaország) 1939-es garanciáját, amely területi épségét volt hivatott szavatolni. Hitler azonban nem akart háborút Magyarország és Románia között, és Mussolinival együtt tárgyalásokra szólította fel a feleket. Mivel ezek nem tudtak megállapodni (1940. augusztus 30-án) meghozták a második bécsi döntést, amelynek értelmében Magyarország visszakapta a Székelyföldet és Erdély északi felét. Ezt megelőzően, augusztus 2-án a Szovjetunió megkapta Besszarábiát.

A második bécsi döntésért Magyarországnak hatalmas árat kellett fizetnie. 1940. november 20-án csatlakoznia kellett a szeptemberben létrejött német–olasz–japán háromhatalmi egyezményhez. Két–három nappal később Románia és Szlovákia is csatlakozott ehhez az egyezményhez.

A revízió érdekében 1939. április 11-én Magyarország kilépett a Népszövetségből. Tette ezt Teleki Pál miniszterelnökösködése idején. A németek ezt úgy ítélték meg, „mint Magyarország különleges hitvallását a Berlin–Róma-tengely mellett” – állapítja meg egy német külügyi államtitkár-helyettes. Teleki viszont nagyon tartott ennek a lépésnek a következményeitől. Angolszász sugallatra élt benne a gondolat, hogy emigráns kormányt alakít. Erre a célra pénzalapot is létesített, de hamarosan visszavonta Amerikából ezt a pénzt,

mert úgy ítélte meg, hogy nem állhat a belföldi ellenállás élére rendszerváltás nélkül, amihez viszont nincs meg a kellő ereje, külföldre pedig azért nem távozhat, mert ezzel a szélsőjobbot juttatná hatalomra, ami a fasizmus bevezetését jelentené Magyarországon. Ezért maradt.

A második bécsi döntés annyira nem tetszett neki, hogy már a lemondás gondolatával is foglalkozott. A magyar kormány az ő szavazata ellenében fogadta el ezt a döntőbíráskodást – tudjuk meg a budapesti német követ jelentéséből. Teleki és a kormány helyzetét csak bonyolította, hogy Hitler nyomására a magyarországi németek egyetlen törvényes szervezete a Volksbund lett, és szabaddá kellett helyezni Szálasi Ferencet, ez viszont a nyilasmozgalom megerősödését vonta maga után. Ráadásul megkezdték a harmadik zsidótörvény meghozatalának az előkészítését.

Ezeket az eseményeket követően – Romsics Ignác szavai szerint – „1940 ősztől Magyarország számára Jugoszlávia maradt az egyetlen olyan szomszédos állam, amelyre az önállóságát jórészt már elveszített magyar külpolitika valamennyire esetleg még számíthatott”. Nyitva állt még a „jugoszláv ablak”, fogalmaz Gergely Jenő és Pritz Pál.

Teleki jellemére vall, hogy szóvá tette: nagyon elégedetlen a magyar honvédség vezérkarával, különösen Werth Henrik vezérkari főnökkel és a tisztikar egy részével a visszacsatolt területeken tanúsított kihívó magatartásuk miatt. Szemükre vetette, hogy egyesek úgy viselkednek, hogy még a visszacsatolt területek magyarságában is visszatetszést váltanak ki. Figyelmeztetett, hogy kormánya felhagy a terület-visszacsatolásokkal, ha ez a magatartásforma folytatódik.

A „jugoszláv ablakot” Teleki nyitva akarta tartani. Tudta, hogy a reálpolitikát folytató Pál régensherceg meg a Cvetković–Maček-kormány számára sem közömbös, milyen a viszony Jugoszlávia és Magyarország között, hisz érdekük, hogy az ország északon szövetségessel legyen határos. A tárgyalások gyors ütemben haladtak előre. Most megtörtént az, amire a magyar diplomácia már 1925 végétől 1926 őszéig törekedett. Jugoszlávia akkor sem zárkózott el a magyar diplomáciai kezdeményezés elől, de szerződés akkor nem született, mert mindkét fél mereven kitartott álláspontja mellett. Most mindkét fél nagyobb rugalmasságot tanúsított, és 1940. december 12-én Belgrádban megkötötték az „örökbarátsági szerződést” Jugoszlávia és Magyarország között.

1940 végén, 1941 elején Hitler hatalma csúcsán állt. Nem csoda, hogy a jugoszláv kormányt is vonzáskörébe vonta. 1941. március 25-én Dragiša Cvetković jugoszláv kormányfő és Cincar-Marković külügyminiszter Bécsben aláírta a csatlakozást a háromhatalmi egyezményhez (paktum). Ezzel Nagy-Britannia nehéz helyzetbe került az olasz–görög háború miatt. Mussolini is háborús győzelmekre vágyott, a Földközi-tenger térsége feletti uralomra törekedett. Ezért megtámadta Görögországot. Kezdetben sikereket ért el, de Nagy-Britannia a görögök segítségére sietett. Ennek eredményeként a görögök már Albániából is kezdték kiszorítani az olaszokat.

Hitler eddig nem sokat törődött a Balkánnal. Most nagyon fontossá vált számára. Nem engedhette meg, hogy Olaszország vereséget szenvedjen, ezért haderejét Románián és Bulgárián át Görögország ellen kezdte felvonultatni. Nagy-Britannia tudhatott arról, hogy a paktum szerint Németország nem használhatja fel Jugoszlávia területét felvonulási célokra, viszont azt is tudta, hogy

Hitler adott szavára nem lehet építeni. Amellett a paktum titkos záradéka szerint Jugoszlávia megkapja Szalonikit, ha megtámadja Görögországot. Azt viszont nem tudhatta, hogyan fog viselkedni az aktuális jugoszláv kormány. Ezért az angol diplomácia és hírszolgálat felvette a kapcsolatot az angolszász-barát jugoszláv katonatisztekkel, élükön Dušan Simović tábornokkal, a légi-erők parancsnokával, és segítséget nyújtott nekik, hogy március 27-ére virradóra katonai puccsot hajtsanak végre. A puccs teljes sikerrel járt. Megalakult a Simović-kormány, a nép pedig kivonult az utcákra, és hatalmas tüntetésekkel az új kormány mellé állt. A legtöbbit hangoztatott jelszavak a következők voltak: Éljen II. Péter király! (Akit azonnal nagykorúsítottak, Pál régensherceget pedig félreállították.) Inkább a háború, mint a paktum!; Inkább a halál, mint a rabság!

A nép hathatós támogatása ellenére Jugoszlávia kilátástalan helyzetbe került, mert a belső ellentétek (Horvátország magatartása) miatt, de szervezési okok miatt sem tudott hadereje ellenállni a német haderőnek. Nagy-Britannia pedig nem volt abban a helyzetben, hogy jelentősebb segítséget nyújtson. Ezért azt javasolta a Simović-kormánynak, hogy igyekezzen meggyőzni a németeket: semmi más nem történt, csak kormányváltás. Hitler azonban kérlelhetetlen. Még március 27-én kiadja a parancsot Jugoszlávia lerohanására, és azon a napon engedélyt kér Horthytól, hogy a német csapatok átvonulhassanak Magyarországra területén, sőt kívánatosnak tartja, hogy magyar csapatok is vegyenek részt a hadműveletekben. Ellenszolgáltatásul elismeri Magyarország területi igényeit Jugoszláviával szemben. Horthy már másnap levélben értesíti Hitlert, hogy teljesíti idevágó kérését. A minisztertanács tudomásul veszi a választ, Bárdossy külügyminiszter viszont utasítja a belgrádi magyar követet, hogy nem hivatalos formában figyelmeztesse a jugoszláv kormányt: német támadás készül Jugoszlávia ellen.

Teleki ekkor nagyon nehéz helyzetbe került. Meg kellett értetnie Horthyval, hogy nem szabad elfogadni Hitler Jugoszláviára vonatkozó ajánlatát, mert Magyarország nem keveredhet bele a katonai konfliktusba, ha tényezőként akar részt venni a háború utáni rendezésben. Ez a nézete kiviláglik a washingtoni és a londoni magyar követnek küldött utasításából is. Teleki el akarta kerülni a casus bellit, azaz hogy Nagy-Britannia hadat üzenjen. Annál is inkább, mert Barcza György londoni magyar követ (és most Pritz Pált idézem) „felvillantotta a majdan győztes Szovjetunió magyarországi megjelenésének a lehetőségét, annak minden következményével”. Ha ez így van, ebből arra lehet következtetni, hogy már készült a német támadás a Szovjetunió ellen (Hitler 1940. december 18-án hagyta jóvá ezt a tervet), s erről London már akkor tudott, valamint arra is, hogy befejező szakaszba lépett az angolszász–szovjet szövetség a hitleri Németország ellen, mivel Hitler nem volt hajlandó teljesíteni Moszkva azon követelését, amely Kelet-, részben Közép-Európa és a Balkán-félsziget feletti szovjet dominanciát irányozta elő, amire viszont angolszász részről, úgy látszik, Moszkva már akkor ígéretet kapott.

Teleki nem volt hajlandó sárba taposni az örökbarátsági szerződést, és azt a képletet sem tudta végérvényesen elfogadni, hogy Magyarország csak akkor lép aktívan is, amikor Jugoszlávia de facto megszűnik. Ennek ugyan ellentmond az a tény, hogy április 1-jén maga javasolta a Legfelső Honvédelmi Tanács ülésén, hogy a honvédség csak Jugoszlávia megszűnése után lépjen fel

aktívan, és ekkor is csak abban az esetben, ha a jugoszláviai magyar népesség léte kerül közvetlenül veszélybe. Tény viszont az is, hogy április 3-án inkább a halált választotta, mintsem hogy hitszegővé váljon. Horthyhoz írt búcsúlevelében bűnösnek mondja magát, mert nem tudta visszatartani a kormányzót a végzetes lépés megtételétől és a hitszegéstől. Ezt a levelét úgy értelmezhetjük, mint egy utolsó kétségbeesett kísérletet arra, hogy Horthyt Magyarország és a magyar nép érdekében jobb belátásra bírja. „A gazemberek oldalára álltunk...”, kiált fel búcsúlevelében.

Tette sokakat megrendített, de az események menetére nem hatott ki. Magyarország elindult azon az úton, amely történelme egyik legnagyobb tragédiájához vezetett.

Churchill brit miniszterelnök 1941. április 9-én az angol alsóházban ezekkel a szavakkal méltatta az akkor már halott magyar miniszterelnököt: „Teleki gróf inkább saját életét adta, mintsem hogy e szégyenteljes tettezhz csatlakozzon.”

Mitterrand francia köztársasági elnök néhány évtizeddel később a versailles-i békékről (beleértve a trianonit is) – Pecze Ferenc jogtörténeti tudóstól kölcsönzöm az idézetet – egy alkalommal így nyilatkozott: „A győztesek békéje, e század összes békeszerződése, főleg az 1914–18-as háborút lezáró versailles-i, de az 1947-es is, mind igazságtalan békeszerződések... Mindig figyelmen kívül hagyták a történelmi, földrajzi, szellemi vagy emberi realitásokat. Az elkövetkező háború drámáját mindig leírták a megelőző békeszerződésekben.”

Bohumil Doležal neves cseh publicista is hangsúlyozta a liberális prágai Mladá Dnes c. lapban – tudhatjuk meg az MTI és a Magyar Szó közvetítésével – amikor a közelmúltban ezt írta: „... a magyarokat Trianonban sérelem érte, és hogy a magyarok milliói megtűrt kisebbség lettek a szomszédos országokban... A magyarok számára Trianon olyan traumát jelent, mint a csehek számára München.”

Ezekkel a szavakkal, kimondatlanul is, emléket állítottak gróf Teleki Pálnak, aki már 1920-ban figyelmeztetett, hogy az igazságtalan béke újabb háborúk veszélyét vetíti előre. Szintén kimondatlanul, de rámutatnak arra az ókortól oly gyakran idézett mondásra, hogy a történelem az élet tanítómestere. Csak tudni kell tanulni tőle, és ma is megkapjuk a választ korunk égető kérdéseire: hogyan tovább? Ma már tudjuk, hogy a határok tologatásával semmi jót nem érhetünk el. Meg kell értenünk viszont, hogy a régiók, autonómiák kialakításával, a határok légiesítésével, tehát átjárhatóvá tételével el lehet érni, hogy az emberek, valamint az általuk teremtett anyagi és szellemi javak a lehető leghababban áramolhassanak az egész emberiség javát szolgálva. De az egyre jobban globalizálódó világban arra is oda kell figyelni, hogy minden nép, nemzet, etnikai közösség, tehát a kis népek és nemzeti kisebbségek is megőrizhessék autonómiájukat, nemzeti önazonosságukat, mert a nemzeti nyelvek és kultúrák sokasága teszi színesebbé, szebbé és elviselhetőbbé minden ember számára a világot, az életet, valamint teszi lehetővé, hogy megvalósuljon alkotó egyénisége.